

Əhsən RƏHMANLI

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: əhsanrahmanli@mail.ru

Elçin NAĞIYEV

AMK-nın baş müəllimi

Ünvan: Bakı, Yasamal rayonu, Ə.Ələkbərov 7

Email: elçin-naqiye@mail.ru

RƏQS TARİXİMİZƏ BİR NƏZƏR

***Xülasə:** Məqalədə qədim rəqslərimizin qayatiüstü rəsmlərdəki təsviri, tarixi keçmişi, məzmun, mahiyyət və dəyəri haqqında geniş məlumat verilir. Burada yallıların yaranması, adının izahı, mərhələlər keçərək formalaşması, kütləvi rəqslər kimi növlərə ayrılaraq müxtəlif adlar daşması və Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində, xüsusilə Naxçıvan, Şərur, İrəvan, Qarabağ və Cənub bölgəsində geniş təşəkkül tapmasından bəhs edilir. Araşdırmada YUNESKO-nun qədim milli rəqslərimizə dəyər verməsi də xüsusi qeyd olunur.*

***Açar sözlər:** “Yallı”, “Çöppü”, “Al-Hal”, rəqs, Qobustan qayaları, Gəmiqaya rəsmləri, Naxçıvan, Şərur yallıları*

Azərbaycan rəqs sənəti də incəsənətimizin digər janrları kimi milli dəyərlərimiz, milli mənəviyyatımızın təcəssümüdür. Rəqslərimiz də mənəvi ehtiyacın, estetik dəyərlərin ödənilməsinə xidmət edir. Özündə xüsusi mənə və məzmun ehtiva etməsindən ibarət ki, tarixi adlayıb keçərək müasir dövrə gəlib çatmış milli rəqs sənəti sayagəlməz qədər ifaçılar və kompozisiya quruluşları meydana çıxarmış, geniş mahiyyətli, zəngin çalarlı sənət olaraq dünya səhnələrini fəth etmiş və xalqları heyran qoymuşdur. Rəqs sənəti milli-mənəvi duyğuların təzahür formalarından biri olaraq çoxəsrlik mədəniyyətin əks sədəsi və göstəricisidir. Odur ki, bu sənət növündən də haqlı olaraq qədim mədəniyyətimizin təbliği kimi istifadə olunub və sabah da bu vasitədən bacarıqla və geniş şəkildə istifadə olunmalıdır. Tədqiqatlar vasitəsilə yazıb ortaya çıxarmaqda məqsəd rəqs sənətinin indiyə qədər açılmayan düyünlərini açmaq, indiyə qədər tədqiqatdan kənar qalan xüsusiyyətləri araşdırmaqdır. Araşdırmada milli rəqs sənətimizə, onun inkişafına, təbliğinə, tədrisinə sədaqətlə xidmət etmiş sənətkarların adlarını tarixə salmaq, dünyanın müxtəlif nöqtələrindəki soydaşlarımıza, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan rəqs sənəti və onun keçdiyi tarixi mərhələlərlə maraqlananlara, sənətsevərlərə tanıtmaya məqsədini qarşıya qoymuşuq.

Hələ ibtidai icma quruluşu zamanı insanlar əllərini bir-birinə vuraraq bu səslərin ahəngi, ritmi altında əl-ələ tutaraq rəqs etmişlər. Azərbaycan türkləri əsrlər boyu ahəngdar və coşqun rəqslər yaratmışlar. Xalqımızın xoreoqrafiyasında maraqlı, müxtəlif xarakterə malik kişi və qadınların tək, qoşa, kütləvi rəqsləri, habelə oynaq mahnı ilə müşayiət olunan rəqsləri olub [16, s. 68]. Öz möhkəm rişələri ilə dərin kök atmış, yetkin və qüdrətli sənət kimi sevilmiş rəqslərimizin həqiqətən öz füsunkar aləmi, gö-

zəlliyi və doğmalığı var. Rəqslərimiz xanımların ürkək, süzgün, baxışlarında, gül üzlü çöhrələrində, zərif qollarında, ayaqlarla süzmələrində necə incə və gözəldirsə, kişilərin odlu baxışlarında, cəld, çevik, əl-qol, oynaq hərəkətlərində möhtəşəm və mənalıdır.

İbtidai icma quruluşu dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələrin üzvləri ova çıxdıqları zaman əl çala-çala, ya da ağac və daşları bir-birinə vuraraq rəqs edirmişlər. Bu cəhətdən Qobustan qayaları səciyyəvidir. Buradakı qaya rəsmləri zəngin incəsənət irsimizlə yanaşı musiqi və rəqs mədəniyyətimizin inkişaf tarixini öyrənmək üçün layiqli bir əyani vəsaitdir. Həmin təsvirlərdən aydın etmək olar ki, qədim əcdadlarımız ova getmək ərəfəsində ovlamaq istədikləri heyvanların rəsmlərini qayalara çəkib onun ətrafında dini ayin rəqsləri ifa edərlərmiş. Eyni vəziyyət müxtəlif xalqların həyatında müşahidə edilmişdir. Qobustanda iri qaya üzərindəki “Yallı”nın təsviri təsirli olaraq böyük maraq oyadır. Aydın olur ki, indi də qalmaqda olan, qorunan və həmişə istifadə edilən “Yallı”nın tarixi lap qədimdir [5].

Son zamanlar Ordubad rayonunun Nəsirvazlı kəndindən 7 km. şimal-şərqdə, Gəmiqaya adlı yerdə arxeoloq Vəli Əliyev tərəfindən öyrənilmiş qaya təsvirləri arasındakı bir rəqs rəsmi çox qiymətlidir. Qayanın mərkəzi hissəsində od və günəş rəmzi sayılan kiçik dairə, onun ətrafında isə qollarını yuxarı qaldıraraq rəqs edən insan rəsmləri verilmişdir [19]. Naxçıvan ərazisində tapılan, üç min ildən artıq tarixi olan boyalı qabın üzərində iki nəfərin rəqsi təsvir edilmişdir [15, s. 254]. Mingəçevir ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan və iki min ildən artıq yaşı olan bir neçə möhür və üzüyün ikisi rəqs tariximizin araşdırılması üçün çox maraqlı faktır. Yerli ustalar tərəfindən hazırlanmış dairəvi möhürün üzərində başsız insan rəqs etdiyi vəziyyətdə təsvir olunub. Üzüyün qaşında isə bir kişinin rəqsi verilmişdir. Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim albanlara məxsus bir qabın üzərində mürəkkəb kompozisiyalı rəsm və naxışlar təsvir edilmişdir. Həmin qab üzərindəki rəsmlərdə rəqqasələr və çalğıçılar qabarıq cizgilərlə nəzərə çarpdırılır. Eramızın IV-V əsrlərinə aid edilən bu nadir yadigar həmin dövrdə Azərbaycanda xoreoqrafiya sənətinin mövcud olduğuna və geniş şəkildə yayıldığı sübutdur [15, s. 255]. Eramızın IV-V əsrlərinə aid edilən Alban mədəniyyətinə aid mədəniyyət nümunələrində rəqs edənləri və çalğıçıları əks etdirən mürəkkəb naxışlı kompozisiyalara təsadüf olunur.

Xalqın arzu və istəklərini, inancları, ayinləri yerinə yetirmək üçün bir vasitə kimi yaradılan rəqslər dövr, zamanla bağlı olaraq səhnə sənətinə çevrilmişdir. Rəqs də incəsənətin ayrılmaz və əsas növlərindən biri olaraq insanlara zövq bəxş edir. İncəsənətin janrlar silsiləsi bütöv bir orqanizm olaraq təfəkkür, düşüncə maraqlarına və zövq incəliklərinə xidmət edir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, incəsənətin janrları arasında rəqs sənətimizin öz imzası və möhürü var.

Rəqslərdəki hərəkətlər insanın daxili ehtirasının ifadə vasitəsidir. Təbiətdə olan hadisələrin – səsin, rənglərin, işığın insan qəlbində əks-sədasi var. Bütün bu hadisələr, dünyanın nizamı, tufanlar, qasırğalar, zamanın amansızlığı, bununla belə təbiətin gözəllikləri, Ayın nuru, Günəşin işığı, Allahın insanlara bəxş etdiyi incəsənətdə və onun ayrılmaz bir hissəsi olan rəqslərdə öz inikasını tapır. Bu qədim sənətdə insanların yaranışdan başlayaraq təbiət hadisələrinə, dünyanın mövcudluğuna, insanlığa, dövrə, zamana, həyata münasibəti və yaşamaq uğrunda mübarizəsi öz əksini tapmışdır.

Yaşı minillərlə ölçülən “Yallı” oyunları ayin olub “Al ruhu” şərəfinə təşkil olunan bir mərasim rəqsi kimi mövcud olmuşdur. Bunlar Novruz bayramı və digər kütləvi şənliklər zamanı təşkil olunan Al-Yal ilə eyni kökdən törəmədir. İlk öncə “Al” sözünə diqqət edək. Bu kəlmə türk mifalogiyasında bir çox mənə daşıyaraq təşəkkül tapmışdır. Türk tədqiqatçısı Cəlal Beydili “Türk mifoloji ansiklopedik sözlüyü”ndə bu barədə ətraflı təfəsilat verərək, adı çəkilən kəlmənin əski türklərin inamına görə bir ruh olub “Al” adlanması, “Ocaq” və “Atəş Tanrısı” mənasında olduğunu qeyd edir. “Al” sözü saka türklərində “Atəş Ruhü” anlamındadır. İzləri qədim şumerlərdə belə rast gəlinən “Al Ruhü” və “Al” sözü və bu kökdən törəyən kəlmələr fərqli anlamları ilə (məsələn, Albastı, Almaş, Almaz) türk dillərindən Qafqaz xalqlarının bir çoxunun dilinə keçmişdir [1]. Başqa bir türk tədqiqatçı alimi Bahəddin Oğal “Türk Mifoloji” kitabının II cildində “alqış” sözünün türklərdə “tebrik və kutlama mərasimi” ifadə etdiyini bildirmişdir [2].

Məşhur Türk alimi Ə.Gölpınarlı “Hal” haqqında belə qeydlər verir: “Hal, lüğətdə keçmiş zamanın sonu, gələcək zamanın ilkidir; yəni içində olduğumuz zamandır. Təsəvvüfdə termin olaraq, salikə bir nəşə, bir sıxıntı, yaxud da bir səs, bir nəğmə vasitəsilə meydana gələn mənəvi bir zövq mənasındadır; fəqət bu, istəyərək, dinləyərək olmaz, özlüyündən olur və bu zövq, nəşə, sıxıntı cazibə halında salikə, sufilərə görə bəzi sirlər açılır. Hal gəlib keçər; salikə mal olur, salik o halı özünə mal edərsə, “məqam” adını alır [18].

Əcdadlarımızın çox sevmiş olduğu hamı, qoruyucu “Al ruhu” təsadüfə deyil ki, qırmızı rəngi, od və günəş rəngini təmsil edirdi. Qırmızı rəng “Al ruhu”nun simvolik işarəsi idi. Ulu babalarımız “Al ruhu”nu doğma yurdumuzun hərərətli, isti təbiətindən almışlar, Günəşin, odun, müqəddəs ocaqların ecəzkar qüdrətindən yaratmışlar. Qədim Azərbaycanda “Al ruhu”nun qüdrəti həm həyati məsələlərdə (evlənmək, dünyaya övlad gətirmək, bayram şənlikləri və s.) həm də axirət dünyası ilə bağlı olan ayinlərdə geniş şəkildə təbliğ edilirdi.

İncəsənətimizdə musiqi və rəqs sənəti nümunələri zaman keçdikcə qədim ruhlarla və onların rənglərlə bağlı animistik səciyyəsinə və dini mahiyyətini itirmişdir. Düzdür, XX əsrin I yarısından sonrakı zamana adlayan, sırf bədii keyfiyyətlərlə dolu olan, animistik səciyyə daşımayan “İnnabi”, “Dərçini”, “Çəhrayı”, “Məxməri” adlı rəqs havalarımız olub. Bu rəqs havaları çox qədimdə yaranmasa da animistik təsir altında “Al ruhu”nun qırmızı rənginin çalarlarına həsr edilib. Qeyd etmək lazımdır ki, xalq hələ yaxın keçmişə qədər “Al ruhu” ilə əlaqədar olan “Qızıl gül” və “Lalə” rəqslərinin sehrkar-himayəedici qüvvəsinə inanırdı. Toylarda gəlin bu rəqs havaları ilə müşayiət edilirdi ki, gözə gəlməsin, nəzər dəyməsin, bədxah ruhlardan qoruna bilsin [5, s. 44-46].

Qədim rəqs sənətinin bir qolu ekstaz rəqsləridir. Ekstaz, ecəz, özünü unutmaq burada ən əsas xüsusiyyət daşıyır. Həmin rəqslərin icraçıları sufi dərvişlər idi. Bu rəqslər sufiləri daha çox məşğul edir və ürfan əhli olaraq onların dini ayin vasitələrinə çevrilirdi. Orta əsrlərdə bütün türk dünyasında təsəvvüf və ürfana aid rəqslər olub. Bu rəqslər çoxəsrlik Türk mədəniyyətinin çox dəyərli bir hissəsidir. Bundan əlavə İslam mədəniyyətinə xas olan təsəvvüf qaynaqları vardır. Xoreoqraflar ekstaz rəqsini hazırladıqda təsəvvüf və ürfan elmi ilə tanış olmalı, qaynaqları öyrənməli, dini alimlərlə

fikir mübadiləsi aparmalıdırlar. Bu da bir daha mədəniyyət tariximizin araşdırılması və bəzi nümunələrin üzə çıxarılmasına xidmət edəcək.

“Yallı” (Halay) türk və altay mədəniyyətində mərasim rəqsidir. Kökləri miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxan oyundur. Həyatın enerjisini, dövrü, həmrəyliyi, hərəkəti, dayanıb yenə davam etməyi və ritmi ehtiva edir. “Al-Hal” sözcüliyünün odla, yəni həyat enerjisi ilə bağlı olması bu oyuna verilən əhəmiyyəti göstərir. Qobustan adlı bölgədə qayalara çəkilən, qədim çağlara aid şəkillərdə bu oyunun təsvir edildiyi nəzəri cəlb etməkdədir. Yakutlar bu rəqsə “Ohokay” deyirlər.

Midiyalılar arasında “Yallı” rəqsi incəsənətin ayrıca bir sahəsinə çevrilmişdi. Midiya ərazisində aşkar edilən və azı 4 min illik tarixi olan bir sıra materiallar bu cəhətdən daha xarakterikdir. Boyalı qablar üzərində kişilərlə yanaşı, qadınların da rəqs etdikləri tamamilə aydın görünür. Burada tək və kollektiv rəqs təsvirləri var.

“Yallı” yaranışdan bu günə kimi xalqımızın yaşam tərzini, adət-ənənəsini, mübarizəsini, cəsurluğunu, qorxmazlığını, dönməzliyini, güc və birliyini nümayiş etdirir. Bu həmrəylik və əzəmət rəmzidir. Qədim türk tayfalarının mərasim rəqsi olaraq özündə qəhrəmanlıq motivləri ilə yanaşı tayfaların əhvali-ruhiyyəsini, qeyd etdiyimiz kimi, güc-qüvvət və birliyini əks etdirir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, mərasimi rəqs təsvirləri arxeoloji abidələrdə obrazlı rəsmlərlə səciyyələnib. Bu təsvirlər əsasən müxtəlif naxış və süjetlərdən ibarətdir. Eyni zamanda qədim tayfaların həyat məqsədlərinə, mənəvi tələblərinə, dünya görüşlərinə və dini inanclara xidmət edib. Kütləvi xalq rəqsləri olan “Yallı”nın təsvirləri Qobustan qayalarında, Gəmiqayada, qədim xalçalarımız üzərində təsvir olunur.

“Yallı” sözünün arxaik sinonimlərindən biri “Çöppü”dür. “Çöppü” sözünə Orta əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin (1012-1088) “Divan”ındakı beytlərin birində rast gəlinir. Beytin izahından “Çöppü” sözünün yallıbənzər dəstə ilə oyun olduğu məlum olur. Deməli, Qobustan qayalarındakı qayaüstü rəsmlərə, təsvirlərdəki rəqslərə bənzər “Çöppü” adlı kütləvi oyun Q.Təbrizinin yaşadığı XI əsrdə mövcud imiş.

“Yallı” rəqs sənətinin ilkin formasıdır. “Yallı”nın müxtəlif növləri və adları vardır. “Qol yallısı” (Yol yallısı da adlanır), “Uçayaq yallı”, “Şəki yallısı”, “Naxçıvan yallısı”, “Şərur yallısı”, “Köçəri”, “Tənzərə” və ümumiyyətlə xeyli sayda yallılar mövcuddur. Son dövrlərə qədər onlardan 20-i gəlib çatıb, qorunub və istifadə olunur. Aşıq sənətində “Qol yallısı” musiqi nümunəsinə rast gəlirik. “Yallı”lara türklər “Yelli” deyirdilər. Azərbaycanın bəzi bölgələrində isə “Ləlli” deyirdilər [10, s.11]. Araz çayının sağ və sol sahil əraziləri Arazbar adlanırdı. Bu ərazidə yaşayan tayfaların qədimdə oynadıqları “Araz” yallı rəqsləri vardı. Onların geyindiği geyim növü çəpgən, arazbar adlanırdı.

Kişilərin ayrıca, qadınların da ayrıca “Yallı” rəqsləri olmuşdu. Həmçinin kişilər və qadınların birlikdə oynadıqları “Yallı”ya da yer verilib. Bunlar müxtəlif bölgələrin adətində uyğun olaraq yerinə yetirilərdi. Məsələn, bu rəqsdə “yallıbaşı” təyin edilmiş kişinin əlindən tutub rəqsə qoşulan birinci qadın ona yad deyil, yəni mütləq mənada məhrəm olan şəxsdir, nişanlısı, həyat yoldaşı, qızı, bacısı və ya anasıdır. Üçüncü əl, qol tutub yallı gedən də qadındır. Deməli, ikinci və üçüncü əl-ələ tutub rəqs oynayanlar qadınlardır. Dördüncü kişidir. Onun sağında və solundakı ona məhrəmdirilər. Yəni

nişanlısı, ömür-gün yoldaşı, qızı və ya ana-bacısıdır. Deməli, “Yallı”ya qoşulub rəqs edənlərin düzülüşü bu qaydada olmuşdur. Həmin qayda son dövrlərə qədər belə davam etmişdir. Xalqımız İslama qədər və İslamın bərqərar olmasından üzü bəri bu əxlaq qaydalarına, məhrəm, naməhrəm məsələlərində riayət ediblər. Əfrasiyab Bədəlbəyli “Yallı” rəqsi barədə yazır: “Çox intişar edən “Yallı” forması bütün bir elin, bir obanın kollektiv surətdə öz sevinc duyğularını, bacarıq və istedadını təmsil edən əzəmətli bir yaradıcılığın parlaq təzahürüdür” [3].

İndiyə qədər mövcud olmuş yallıların melodiyları hamısı bizə gəlib çatmamışdır. Onlara aid olan əksər havalar unudulub. Bu melodiyların müəyyən qədərini toplayıb nota köçürərək musiqiçilərin, xoreoqrafların, sənətşünasların ixtiyarına verən musiqi tədqiqatçısı Bayram Hüseynlinin (1923-1992) “Azərbaycan xalq rəqs melodiyları” məcmuəsi dəyərli vəsait sayıla bilər [17].

“Yallı” çeviklik, cəldlik, mətanət və zəhmət tələb edir və xalqın kütləvi oyunlarından sayılır. Yallılar oyun və rəqs tipli olur. Oyun tipli yallılar zarafat, yarışma xüsusiyyəti ilə seçilir. Rəqs tipli yallılar isə ifa edilir və burada rəqs elementlərindən və hərəkətlərdən istifadə olunur.

Adətən rəqs tipli yallını üç qrup – kişi, qadın və qarışıq uşaq qrupları ifa edir. Bu qrupların hər birinin aparıcısı, yallıbaşısı olur ki, o da əlində dəsmal və ya çubuq olaraq öz dəstəsini istiqamətləndirir. Bütün qruplar adətən dairə üzrə hərəkət edir. İştirakçılar və tamaşaçılar birlikdə mahnı oxuyurlar. Lakin əksər yallılarda zurnaçı dəstəsi müşayiət edir. Zurna və nağaranın möhtəşəm səsi rəqsin əzəməti, qüdrəti və emosiyasını daha da artırır. Vaxtilə Şərurda yallı oynayan qrupların 80-100 nəfər ifaçısı olurdu.

Yallılar templərinə görə ağır və cəld olaraq iki yerə bölünür. Ağır ritm ölçülərində olan yallılar “sındırıcı” adlanır və təmkinlə, vüqarla, məğrur ifa olunur. Hər iki tempdə olan yallılarda hərəkətlərin sxemi, vəziyyəti eynidir. Adətən yallılarda rəqsin birinci hissəsi asta və bir-iki dairə oynanılır. Sonra isə yallıbaşının işarəsi ilə daha cəld musiqi çalınır və hamı bu tempdə rəqs edir. Bəzən “Yallı” ikixətli olur. Yəni ifaçılar iki xətt üzrə düzülür və hər sıra ayrıca rəqs edir. Axırda bu dəstələrin yallıbaşıları öz aralarında yarışirlar. Onlardan hansı qalib gəlsə, onun dəstəsi də qələbə çalmış hesab olunur [5, s. 47-48].

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün rəqs ansambllarının repertuarında “Yallı” rəqs quruluşları vardır. Xalq bu rəqsi bu gün də toylarında yaşadır. Xüsusilə Bakıda yaşayan Qərbi Azərbaycan türkləri və Naxçıvan əhalisinin toylarında, məclisin ən mötəbər çağında qadınli-kişili “Yallı” oynanılır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon və kəndlərində xalqımızın keçmiş, tarixi ilə bağlı bir çox qədim adət və ənənələrimiz bu gün də yaşadılır. Bu diyarın musiqi folkloru geniş, əhatəli və çoxjanrlı olaraq zəngin ənənələrə, ifadə vasitələrinə və ifaçılıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu janrlardan biri bu gün də öz ritmini, ahəngini, birliyini və tərəvətini saxlayan xalq rəqsləridir. Ən qədim tarixi dövrlərdən günümüze qədər gələrək yaşayan Naxçıvan xalq rəqsləri bu regionun spesifik musiqi üslubunu və ifaçılıq ənənələrinin özündə əks etdirir. Digər tərəfdən, xalq rəqsləri etnoqrafiya, mifologiya, xalqın məişəti, əmək fəaliyyəti, həyat təzi, bayramlar və mərasimlərlə bağlı şəkildə yaranmış və yaşamışdır. Naxçıvan toylarını “Yallı”sız təsəvvür etmək çətindir. “Yallı” həm də bu yerlərin musiqi rəmzinə çevrilib. “Yallı”da əl-ələ, qol-qola tutub

coşğunluqla ünsiyyətdə olan insanlar öz ritmik hərəkətləri ilə ətrafdakılara da xoş təsir bağışlayırlar. İstər Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, istərsə də Avropa xalqları arasında Naxçıvan “yallıların vətəni”, “yallıların məskəni” kimi tanınır.

Naxçıvan MR-nın Şərur rayonunda yallıların 100-dən artıq növü olub. Böyük sənət adamları Şərur torpağını yallıların beşiyi adlandıırıblar. Əsrlərin sınağından çıxıb gələn, qərinələrin qaynağından süzülüb formalaşaraq düzənlənən, milli varlığımız sayılan yallılardan “Tənzərə”, “El yallısı”, “Gopu”, “Qazı-qazı”, “Hoynərə”, “Şərur yallısı”, “Köçəri”, “Dörd ayaq”, “Urfanı”, “Arazi”, “Siyaqutu”, “Xələfi”, “Qənimə”, “Nareyi”, “Qaladan-qalaya”, “Üçayaq”, “Üçaddım”, “Köçdü balaban”, “Gülümeyi”, “Hağışda”, “Zarı-zarı”, “Tello”, “Dönə yallı”, “Çolağı”, “Çınq-çınq”, “İkiayaq yallı”, “Qaleyı”, “Ləyli xanı”, “Güleynarə”, “Kürdün ağırı”, “Çöp-çöpü”, “Ciran-ciran” və s. belə yallı nümunələrindəndir. 1937-ci ildə deputat kimi seçiciləri ilə görüş zamanı Şərurda olan dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli Şərur yallıları ilə bağlı belə deyib: “Yallı”nın vətəni Şərurdur, yallı Şərurda doğulub” [20].

Bəzən “Yallı”nı yala bənzədirlər. Yal yan-yana düzölmüş kiçik tərəciklərdir. “Yallı”nı oynayanlar da bir və ya iki cərgədə, bəzən də bir neçə cərgədə yan-yana düzülür. “Yal” – cərgədir, zəncir xəttidir. Türkiyədə “Yallı”ya bizim cənub bölgəmizdəki kimi “Halay” deyirlər. Bu isə özlüyündə toylarda və bayramlarda iki zurnaçı və nağaraçının müşayiəti ilə oynanan kollektiv rəqs növüdür. Zurnaçının biri solist olaraq melodiyanı ifa edir, ikinci zurnaçı isə müşayiətçidir, yəni dəm (züy) tutur. Bəzən “Yallı”da bir zurnaçı və bir nağaraçalan olur. “Halay”da ifaçıların sayı 10-15 nəfərdən 80-100 nəfərədək ola bilər. “Halay” zamanı əl-ələ tutmuş kişi, yaxud qadınlardan ibarət dəstələr düzəldilir. Halayda da dəstənin başında duran rəqqasın əlində dəsmal və yaxud çubuq olur. Axırdakı isə “ayaqçı” adlanır.

Azərbaycanın digər bölgələrində yayılmış yallılar: “Üçayaq”, “Üç addım”, “Qobustanı”, “Herati”, “Köçdü balaban”, “Uzundərə”, “Almalı”, “Can lələ”, “El yallısı”, “İti yallı”, “Qazax yallısı”. Uzaq keçmişdə Qarapapaqların 120 yallısı olub. Güney Azərbaycanın Urmiya əyalətinin Sulduz mahalında yaşayan Qarapapaq türklərinin çoxsaylı yallıları vardı. Ağsaqqallar və ağbirçəklərin söylədiklərinə əsasən məlum olur ki, ilin bütün günlərinə görə onların yallı hərəkətləri varmış. İrəvandan Sulduza köçən qarapapaqlar yallılarını unutmamış və bu günə qədər yaşatmışlar. Məsələn, “İrəvan yallısı”, “Üçayaq yallı”, “Royna”, “Dolan”, “Tovlama”, “Həlibban”, “Qaraxan” və s. nümunə çəkkə bilərik. Bunların arasında sözlə oxunub oynanılanları da mövcuddur. Bu yallıların biri belə sözlərlə başlanır:

İrəvan yollarında,
İpliyəm kollarımda

İzahı belədir, yəni, İrəvandan köçürülərkən, heç istəmərdim oradan ayrı düşəm, odur ki, yollarda kollara ilişə-ilişə gəlib bura çıxmışam. Paltarlarım, canım kol-kosa ilişərək ipliyə dönüb. Qarapapaq tərəkəmələri yerlərini dəyişərkən heyvanları da getdikləri yerə aparır, bu zaman qoyunların yunu kol-kosa ilişə-ilişə gedir. Axı qoyunların yunundan iplik də hazırlanır. Heyvandarlıq, xüsusilə qoyunçuluq tərəkəmə türklərinin əsas məşğuliyyəti və sərəvətidir. Qarapapaq türkləri harada mövcuddursa, orada da onların

heyvandarlıq, bu sahədə hazırladıqları çoxçeşidli ərzaq, mətbəx, əkinçilik, toxuculuq mədəniyyəti, bundan əlavə geyim, rəqs, aşıq-ozan, saz-söz sənəti də yaşayır.

Kütləvi qadın yallıları “Halay”, “Haxışda” və “Gülmeyi” son dövrlərə qədər geniş yayılmış rəqlər idi. Bir qayda olaraq ya əmək şəraitinə uyğunlaşmaq üçün və ya adət-ənənəyə əməl etmək naminə nəğmələrin bir qismi kollektiv şəkildə oxunmuşdur. Şübhəsiz ki, əl-ələ (qol-qola) tutub, rəqs edə-edə oxumaq birlikdə olmaq zərurətindən, hamının birgə çıxış etmək, eyni rəqsə qoşulmaq arzusundan, eyni ritmə daxil olmaq tələbindən irəli gəlmişdir.

Türklərin qaraman tayfalarının “Yallı”ları da möhtəşəmliyi ilə seçilir. Qaraman yallılarında kişilər öndə, qadınlar onlardan sonra dayanırlar. İki kişi əlində qılınc ortada rəqs edir. Bu “Yallı”nı kişilər oxuyur. Burada davulun ritm ölçüləri ilə, saylarla rəqs edilir.

Bir sıra xalqlarda, məsələn türk, kürd, rumın, fin-eston və başqalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da ta qədimdən əl-ələ tutub rəqs etmək, dəstə (kollektiv) şəkildə oxumaq ənənəsinin olduğu artıq hər kəsə məlumdur. Bunu biz “Yallı” rəqsində, “Halay” rəqs mahnılarında və s. görürük [4, s. 3]. Hazırda “Halay” və başqa mərasim mahnıları xalqın ən qiymətli irsi kimi qorunub saxlanılmaqdadır. Bəzi mütəxəssislər bu mahnıların məhdud zonalara məxsus olduğunu iddia edirlər. Lakin halay üslubunda oxunan mahnılara respublikamızın müxtəlif guşələrində (Balakən, Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan və b. yerlərdə) təsadüf olunması göstərir ki, onlar vahid mərasimlə bağlı olmuş və vahid silsilə təşkil etmişdir.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına, yəni, erməni qəsbkarlarının vətənimizin Qarabağ və onun ətraf bölgələrində törətdiyi müharibə nəticəsində yaranmış qaçqınlıq, köçkünlük dövrünə qədər halay qismində olan mahnılar Qarabağda, Ağdam, Ağdaş və digər rayonlarda da (toyun qızköçürmə mərhələsi istisna olmaqla) oxunurdu. “Halay” mahnılarının mətni əsasən bayatılardan ibarət olur. Bayatılarda Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Salyan, Lənkəran, Təbriz, Ərdəbil və digər şəhər adlarının çəkilməsi bu mahnıların Azərbaycanın müxtəlif şəhərləri ilə əlaqəsini açıq şəkildə göstərir.

Qardaşım Gəncədədir,
Atlari yoncadadır.

və ya:

Lənkəranda işim var,
Zərgərdə gümüşüm var.

və yaxud da:

Gəzdim bütün Şamaxını,
De, sən kimiyar hanı?
və ya ki:
Gəzdim Şirvan, Şamaxı,
Bir yar tapım səninçün.

Doğma elim Şamaxı,
Burda yar tapdım, axı.

Bayram edir Ərdəbil,
Çalınır zurna, təbil.

Qonaq gəlin Təbrizə,
Yığışaq evimizə.

Gəlib çatdıq Salyana,
Dara zülfün sal yana.

“Halay” deyilişinin öz şərtləri var ki, ona əməl olunmalıdır. Şərtə görə bütün qız-gəlinlər “halay”da iştirak etməlidirlər. Məsələn:

Çəkin, halay düzülün,
Xumar gözlər süzülün,
Kim halaya gəlməsə,
Əli yardım üzülün.

El şənliklərində “Halay” zamanı dəstələr rəqs edə-edə oxuyaraq birləşir və böyüyürdü. Kütləvilik “Halay”ın xüsusiyyətlərindən biridir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alan tanınmış sənətsünas Bayram Hüseynli (1923-1992) 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi kitabına “Halay rəqs mahnıları” adı vermişdir. İstər halay, istərsə də toy və başqa şənlik nəğmələrinin hamısı rəqs havaları olsa da bu növ rəqslərin özündə mahnı xüsusiyyətləri nəzəri cəlb edir. Hətta xalis qadın rəqslərində də (“Gəndə dur”, “Ay qız, heyranın ollam”, “Çay rəqsi” və s.) mahnı mətnləri vardır [9, s. 3-5].

Rəqs zamanı mahnıların oxunmasında daha bir xüsusiyyət diqqət mərkəzində durur; onların məzmununun və hansı mərasimə aid olmasının istiqamətləndirilməsində mahnı başlıqlarının (mahnı başılarının) əhəmiyyəti var. Belə ki, ifa zamanı mətnlər həmin başlıqlara uyğunlaşdırılır. Loğman Ağayev halay mahnılarını toplayıb tərtib edərək “Tükənməz bulaq” adlandırdığı kitabında göstərmişdir [9].

Respublikamızda belə mahnı-rəqsləri təbliğ edən xalq kollektivləri olmuşdur ki, Masallının “Halay” qızlar ansambli fəal nümunə olaraq göstərilə bilər. Bu ansambl Respublikamızda keçirilən bayramlarda, televiziya konsertlərində, keçmiş Sovet dövlətinin əksər böyük şəhərləri və vilayət mərkəzlərində çıxış etmiş, xarici ölkələrdə keçirilən festivalların iştirakçısı olub. “Halay” qızlar ansambli bütün çıxışlarında halay mahnılarını layiqincə təbliğ ediblər. Lənkəranın “Şənlik”, Astaranın “Bənövşə” rəqs ansambllarının repertuarını da halay mahnıları zənginləşdirir. Bu kollektivlər də vətənimizdə və onun hüdudlarından kənarında festivallar və konsertlərdə çıxış edərək folklorumuzu xüsusi bacarıqla təbliğ edirlər.

2018-ci il 26 noyabr-1 dekabr tarixlərində Mavriki Respublikasının paytaxtı Port Luis şəhərində YUNESKO-nun Qeyri maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitənin növbəti 13-cü sessiyasında qəbul edilən qərarla “Yallı” (Köçəri, Tənzərə) Naxçıvanın ənənəvi rəqsləri UNESKO-nun Təcili Qorunma Siyahısına daxil edilmişdir. Əlbəttə, bu çox böyük uğurdur və bizim çox qədimdən yol tutub gələn zəngin ənənələrə sahib milli rəqslərimizə verilən yüksək dəyərdir.

Sovet dövlətinin son dönəmində xəstə təxəyyülün sahibləri, erməni millətçiləri rus dilində, iri həcmli «*Армянские национальные танцы*» (Erməni milli rəqsləri) adlı kitab nəşr edərək SSRİ respublikalarına yaumuşdılar. Ermənilərin təxminən otuz nəfərə yaxın alimi - etnoqraf, tarixçi, coğrafiyaşünas, ədəbiyyatşünas, sənətsünas, bəstəkar, memar, rəssam, xoreoqraf və başqaları bu kitaba rəy verib, imza edərək bunu bəyəndiklərini, alqışladıklarını, təqdir etdiklərini bildiriblər. Halbuki, həmin kitaba daxil edilən, haqqında məlumat verilən və adları eynilə bizim dildə qeyd olunan bütün rəqslər Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Bu baxımdan, YUNESKO-nun son qərarı milli rəqslərimizin hüquqi cəhətdən tanınması, haqqının öz yerini tapması və dünya xalqları arasında yerini tutması deməkdir. Belə halların qarşısını almaq üçün milli ənənələrimizi qoruyub daha əzmlə təbliğ etməliyik. Ümid edirik ki, bu yaxın aylarda dərs vəsaiti kimi nəşr ediləcək “Azərbaycan milli rəqsləri” adlı elmi-sənədli kitabı (müəllif Əhsən Rəhmanlı) bu sahədə aparılan tədqiqatlara gözəl əlavə material kimi xidmət edəcək.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəlal Beydili. Türk Mifoloji Ansiklopedik Sözlük. Ankara, Yurt Kitab yayım 2004
2. Bahəddin Oğəl. Türk Mifoloji. II cild, Basmeyi Ankara, Türk Fatih Kurumu, 1995
3. Bədəlbəyli Ə.B. İzhahlı monoqrafik musiqi lüğəti. B.: Elm, 1969, 248 s.
4. Ağayev L. Tükənməz bulaq. B.: İşiq, 1986, 70 s.
5. Rzayev N. Əsrlərin səsi. B.: Azərnəşr, 1958, 80 s.
6. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti (tarixi-ensiklopedik tədqiqat). B.: Elm, 1985, 216 s.
7. Vəli Həbibəoğlu. Qədim türklərin dünyagörüşü. B.; Qartal, 1996, 223 s.
8. Cavadov Q.S. Azərbaycanda yağış və günəş çağırma mərasimlərinə dair. Azərbaycan EA məruzələr XLI cild s.79
9. Həsənov K. Azərbaycan folklor rəqsləri. B.: İşiq, 1988, 130 s.
10. Allahverdiyev M. Azərbaycan teatri tarixi. B.: Maarif, 1978, 234 s.
11. İsmayılov M. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. B.:1994, 99 s.
12. Bünyadov T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər. B.: Azərnəşr, 1993, 264 s.
13. Rzayev F.H. Gəmiqaya təsvirlərinin və toponimlərinin ümumtürk çağırışı. // AMEA Xəbərlər, Naxçıvan, Tusi, 2005, №1, s.113-122
14. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixləri. I cild. B.: ADU-nun mətbəəsi, 2013, 529 s.
15. Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri. (Tərtibçilər: Ə.İsazadə və Q.Qasimov). B.: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1968, 277 s.
16. Azərbaycan xalq musiqisinin kvalifikasiyası. Azərbaycan incəsənəti XII. Bakı, 1968
17. Hüseyinli B.X. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. B.; Azərnəşr, 1985
18. Ə.Gölpınarlı. Yüz sonuda təsvüf. İstanbul, 1992, 222 s.
19. Əliyev V. Gəmiqaya rəsmləri. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1969, 2 avqust.
20. Məmmədov M. Şərur yallısı - Naxçıvanın tacı // “Həftə içi”, 2010, 26-29 iyun. s. 5. URL: http://www.anl.az/down/meqale/hafta_ichi/2010/iyun/125790.htm

Ахсан РАХМАНЛЫ

Доктор философии по искусствоведению

Эльчин НАГИЕВ

Старший преподаватель АНК

К ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ТАНЦА

***Резюме:** В статье представлена подробная информация об историческом прошлом, содержании, сущности и значении изображенных на наскальных рисунках азербайджанских древних танцев. Раскрывается история создания танца «Яллы», этапы его формирования и широкого распространения в различных провинциях Азербайджана, особенно в Нахчыванской, Шарурской, Иреванской, Карабахской и Южных регионах.*

***Ключевые слова:** танец “Яллы”, “Ал-хал”, Гобустанские скалы, рисунки Гемигая, Нахчиван, Шарурское яллы*

Ahsan RAHMANLI

PhD in Art

Elchin NAGHIYEV

Senior lecturer of ANC

A VIEW TO AZERBAIJAN'S DANCE HISTORY

***Summary:** The article gives us extensive information about the history, content, essence and value of Azerbaijani ancient dances in rock drawings. Here we speak about the creation of "Yalli", the explanation of its name, the formation through stages, to carry different names by separate into species like mass dances and in various provinces of Azerbaijan, particularly in the Nakhchivan, Sharur, Irevan, Garabagh and Southern regions. The article also notes that UNESCO values Azerbaijani ancient national dances.*

***Keywords:** "Yalli", "Choppu", "Al-Hal", dance, Gobustan rocks, Gamigaya drawings, Nakhchivan, Sharur yalli*

Rəyçilər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Fərahim Sadiqov
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Səadət Təhmurazqızı